

УМОТИВОВАНІСТЬ ТЕРМІНА ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАНДАРТИЗАЦІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Куньч З., 2008

У статті проаналізовано дві опозиційні тенденції в термінотворенні: прагнення формально відобразити в терміні всі характерні ознаки номінованого ним поняття, з одного боку, і намагання використати усталені лексеми, які, можливо, неповно або й хибно характеризують відповідне наукове поняття, з другого боку. Цю опозицію розглянуто в контексті проблеми стандартизації науково-технічної термінології.

In the article, the two opposing trends in the term building are analyzed: the endeavor to formally reflect in the term all peculiar characteristics of the notion as nominated by it, on one hand, and striving to use stable lexemes, which, likely, partially or by mistake characterize the related scientific notion, from the other hand. This opposition is considered in the context of the issue of standardizing the scientific and technical terminology.

Проблема впорядкування української науково-технічної термінології та вироблення підходів у термінотворенні перебуває в центрі уваги сучасних філологів. Ці питання в різних аспектах розглядають у своїх працях такі вчені, як Т. Кияк, І. Кочан, Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович, Л. Симоненко, М. Гінзбург та інші термінознавці. Адже системність термінології – це одна з її визначальних ознак. У своїй праці ми проаналізуємо дві опозиційні тенденції в термінотворенні: прагнення формально відобразити в терміні всі характерні ознаки того поняття, яке він номінує, і намагання використати усталені лексеми, які, можливо, неповно або й хибно характеризують відповідне наукове поняття, – у контексті проблеми стандартизації науково-технічної термінології. Ця тема видається нам дуже актуальною, адже питання термінотворення цікавлять сьогодні не лише філологів, а й фахівців усіх спеціальностей, які зіштовхуються з проблемою доцільності функціонування* того чи того терміна. Актуальність цієї проблеми яскраво виявляється також під час укладання термінологічних тлумачних і перекладних словників та національних стандартів.

Термін як специфічна мовна одиниця, яка служить назвою певного наукового поняття, позначає його і вказує на його місце в системі цієї науки, підпорядковується деяким особливим вимогам, найважливіші з яких такі: а) «термінові притаманна властивість дефінітивності» [2, с.12]; б) «термін повинен бути систематичним» [2, с.12]; в) «термінології не притаманна синонімічність, яка заважає взаєморозумінню» [2, с.13]. Отже, відповідно до цих вимог, за своїми структурно-граматичними характеристиками термін має орієнтувати нас, у чому полягає основна суть означуваного ним поняття і яке місце в системі інших понять цієї галузі науки воно посідає.

Термінотворення – це планомірний процес, що передбачає врахування наявних у певній галузі термінології системних зв'язків, це «цілеспрямований творчий процес, зумовлений взаємодією зовнішніх та внутрішніх мовних факторів» [6, с.161]. Унаслідок бурхливого науково-

* функціонування – ред.

технічного прогресу, що супроводжувався інтенсивним термінотворчим процесом, виникло усвідомлення необхідності централізовано регулювати розвиток мови, спираючись на системні закономірності її розвитку і функціонування. Процес термінотворення в багатьох сучасних європейських країнах має чітко сформульовані принципи й засади, створено спеціальні термінологічні інституції, які систематизують й стандартують термінологічні системи. В Україні ці концептуальні положення вже значною мірою утверджено, однак конкретна робота над упорядкуванням терміносистем зазнає чимало труднощів.

Стандартизація науково-технічної термінології має бути спрямована на те, щоб обрати ту чи ту термінологічну норму та затвердити її як обов'язковий варіант для усунення двозначності у спілкуванні. Стандартизація досягне своєї мети, якщо запропонований як нормативний термін буде виразно вмотивованим* та зрозумілим для всіх фахівців цієї галузі знань. Це й усуне існування зайвих синонімів чи варіантів. Адже основне, як стверджують автори книги «Українське термінознавство», «щоб термін найвідповідніше передавав заховане в ньому поняття» [6, с.126]. Умотивованість термінів слід розглядати як один із елементів, що забезпечують системність термінології**. Умотивованість має бути «не просто фіксатором спільних характеристик внутрішньої форми і значення, констатувати наявність семантичного зв'язку між ними, але й служити своєрідним індикатором як кількісних, так і якісних особливостей цих спільних складників, їх інформаційної частки в межах всього лексичного значення» [2, с. 76].

Однак у процесі безпосередньої практичної роботи виникає усвідомлення того, що існує дуже тендітна грань між двома взаємопов'язаними, однак протилежними за своєю суттю чинниками: з одного боку наявність свідомого начала в термінотворенні спонукає до вибудовування услід за чіткими логічними структурами, наявними в науковій системі, відповідних струнко систематизованих лексико-граматичних моделей термінологічних одиниць. Тобто внаслідок продуманного цілеспрямованого термінотворчого процесу вчені прагнуть створити однотипні за семантико-словотвірними характеристиками термінологічні одиниці на позначення схожих за своєю суттю наукових понять, використовуючи однакові префікси, суфікси тощо.

З іншого боку, наявні в мові й зафіксовані в загальнономовних словниках лексичні ресурси часто не відповідають запитам термінологів. І причини цього можуть бути різні. Хоч здебільша ці причини пов'язані з екстралінгвальними насильницькими впливами на розвиток української мови, та існують і певні обставини, пов'язані чи то з усталеністю певних формально неточних моделей, чи то із наявністю варіантних одиниць в українській науково-технічній термінології.

Тоді перед термінологом постає дилема: створювати новий термін із певним семантичним відтінком за визначеною шляхом логічних пошуків структурною моделлю, чи переосмислити значення відповідної загальнономовної лексеми, зберігши помічену структурно-логічну помилку. До прикладу можна взяти термін «*заземлення*» – «провідник і напівпровідник, який використовують для з'єднання електричного устаткування із землею». Цей термін виникає на основі метонімічного перенесення «процес – предмет», бо в загальнономовній лексиці його значення – «процес з'єднання із землею», що відповідає структурі слова і значенням відповідних афіксів. Отож, виникає питання: чи зберігати усталений вже термін «*заземлення*», чи замінити його, надавши слову інший суфікс, щоб розрізнити поняття «процес» і «предмет». Здається, тут більшість була б схильна нічого не змінювати. Але є безліч протилежних прикладів. «*Насадка*» – «знімна деталь основного валу, що перебуває у контакті з носієм запису або магнітною сигналограмою». Цей термін використовують для номінації деталі, але для назви процесу слово «насадка» використовувати не слід, хоча це часто трапляється. Натомість варто ввести до активного вжитку лексеми зі суфіксами *-ення(я)*, *-ування(я)*:

* термін можна вмотивувати лише помірно, інакше він стане багатослівним і непридатним до вжитку; повна вмотивованість терміна – це перетворення його у визначення поняття – *ред.*

насадження, насаджування. Не рекомендовано також уживати лексему «очистка» для номінації процесу, придатним тут є «очищення», «очищування» і т. ін.

Проявляє себе також і друга проблема. З одного боку, за слушним твердженням Т. Панько, терміни «закріплюють результати пізнавальної діяльності людей, тому наукова термінологія стає певним завершальним етапом у відношенні до наукового дослідження реальних фактів» [2, с. 73]. Тому фахова усна мова й наукові тексти мають бути базою для спеціальних словників і довідників. З іншого боку, сфера функціонування терміна в сучасній українській мові не може бути провідною, адже в Україні з позамовних причин в науковому й професійному обігу виникла велика кількість термінологічних одиниць, скалькованих із російської мови, які суперечать законам розвитку української мови. Щоб усталити певні мовні моделі в термінології, науковці почали розробляти обґрунтовані системою української мови рекомендації щодо творення й використання термінів, фіксувати пропоновані термінологічні одиниці у словниках чи наукових працях.

У 90-х роках ХХ ст., коли стандартизація термінології перебувала ще на початковій стадії, у термінологічних словниках цілком правомірно, на наш погляд, фігурувало багато термінів-новотворів, термінів-синонімів. Так, до реєстру нашого «Риторичного словника» ми увели так звані авторські термінологічні одиниці, тобто номінації, застосовувані одними авторами, але не сприйняті іншими вченими, оскільки сучасна риторика – це молода наука, яка перебуває в Україні на етапі свого відродження, і її терміносистема ще не утвердилась остаточно. Це дає змогу сучасним фахівцям не тільки простежити всю багатоманітність підходів до трактування тої чи тої проблеми, але й визначитися щодо найвлучнішого, найдоцільнішого терміна для номінації наукового поняття. Такий підхід допомагає також дослідникам історії риторики в Україні вивчати риторичні трактати різних авторів різних періодів. Авторські терміни ми визначали посиланням на прізвище вченого, який їх вживає. До словника залучено також низку авторських термінів на позначення понять, що не застосовувані в інших посібниках. Але до словника увійшли й неправильно утворені терміни, адже лексикограф має правдиво описати всю розмаїтість ідей. Отож ми були зобов'язані подавати один із термінів як рекомендований до активного вжитку. У словниках такий термін звичайно подають першим у переліку синонімічних чи варіантних одиниць.

Бажання фахівців використовувати усталені лексеми, хоч вони й неповно чи хибно вмотивовані, можна пояснити по-різному. В одних випадках це зумовлено звичкою, в інших – незнанням норм літературної української мови або їх ігноруванням, а ще в інших – байдужістю до свого мовлення. Та навіть якщо фахівець усвідомлено ставить до впорядкування терміносистеми, у його мовленні однаково траплятимуться недоречно утворені терміни.

Існує принаймні три різновиди таких термінів.

1. Терміни, хибну орієнтованість яких усвідомлено, однак її виправляти ніхто не прагне, насамперед через традиційність та інтернаціональність. Це, до прикладу, термін «атом», що в буквальному перекладі з давньогрецької означає «неподільний», однак атоми, як відомо, подільні частинки матерії. Та нікому не спадає на думку перейменувати це наукове поняття лише тому, що воно хибно орієнтує.

2. Терміни, помилкова орієнтованість яких є незначною чи малопомітною. Наприклад, замість «захисна» споруда слід було б уживати «захисцальна» [3, с. 5], замість «відлагодити» – «полагодити» [3, с. 6] тощо.

3. Варіантні одиниці, тобто спільнокореневі терміни «з однаковим планом змісту, що мають певні відмінності у плані вираження» [Боярова, 23]. Здебільша це іншомовні за походженням слова, які з тих чи тих причин зберігають в українській мові різне написання й звучання. Наприклад: *оксисен й оксигеніум, панцер і панцир, хемікат і хімікат, катехизм і катехізіс, капельмайстер і капельмейстер, райсфедер і рейсфедр* тощо. Таких варіантів можна позбутися шляхом впорядкування правописних норм.

Існують також варіантні одиниці українського походження. Одні з них не суперечать нормативним засадам української мови, але порушують принцип безваріантності в термінології: *вимикач і вимикач, уповільнювач і сповільнювач, водомір і водомірець*. Такі варіантні терміни, на наш погляд, і надалі з'являтимуться в національній термінології, зокрема в науково-технічній, усупереч нормалізаторській діяльності українських термінознавців, тому що їх поява відбувається за об'єктивними законами розвитку загальнолітературної мови. Мова прагне вдосконалення, розвитку, і це не може відобразитися на термінології.

Інший тип варіантних термінів слід обов'язково усувати з нашої мови, бо в ньому один із термінів правильний, а інший, часто вживаний, створено всупереч нормам літературної української мови. Так, замість терміна «*давач*» часто вживають «*датчик*», замість «*металорізальний*» – «*металоріжучий*», замість «*аранжування*» – «*аранжировка*» тощо.

Стандартизація терміносистеми ще не означає розв'язання проблем термінотворення [4, с. 13]. Важливу роль відіграє тут і ступінь засвоєння термінів, і їх милозвучність, прозорість тощо.

Отож, сучасні термінологічні словники, чи то тлумачні, чи перекладні, мають обов'язково подавати рекомендований до вживання термін, фіксуєючи і правописні, і структурно-морфологічні рекомендації. Тому до складу авторського колективу має входити досвідчений філолог, який ці рекомендації розроблятиме. А вже щоденний вжиток у середовищі фахівців закріпить цей термін у системі, навіть якщо його мотивація не є зовсім прозорою, чіткою й однозначною.

1. Боярова Л. Варіантні одиниці в українській науково-технічній термінології // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: «Проблеми української термінології». – № 559. – 2006. – С. 22–25.
2. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
3. Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Семантична дивергенція українських термінотворчих моделей у природничих науках // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія: «Проблеми української термінології». – № 559. – 2006. – С. 3–6.
4. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с.
5. Панько Т. І. Методологічні засади вивчення і розвитку національної термінології // Теорія і прагматика термінологічної лексики: Тези доповідей респуб. наук.-метод. конф. – К.: НОК ВО, 1991. – С. 73, 74.
6. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. – Львів: Світ, 1994.